

Piotr Kaczmarek

"Przewodnik po filozofii
średniowiecznej. Od św. Augustyna
do Joachima z Fiore", red. Agnieszka
Kijewska, Kraków 2012 : [recenzja]

Studia Philosophiae Christianae 48/2, 159-166

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Przewodnik po filozofii średniowiecznej. Od św. Augustyna do Joachima z Fiore, red. Agnieszka Kijewska, Wydawnictwo WAM, Kraków 2012, ss. 408.

Adept filozofii ma do dyspozycji dość rozległą literaturę dotyczącą historii filozofii średniowiecza. Z polskich autorów wystarczy wymienić tutaj dorobek choćby: Z. Kuksewicz (Zarys filozofii średniowiecznej), J. Legowicza (Historia filozofii średniowiecznej), S. Swieżawskiego (Dzieje europejskiej filozofii klasycznej) czy W. Tatarkiewicza (Historia filozofii, t. I), nie mówiąc o twórcach zagranicznych (F. Copleston, E. Gilson, S. Steenberghen). Do tego należy dodać liczne opracowania zagadnień szczegółowych, co łącznie tworzy kopalnię wiedzy z zakresu mediewistyki. Stąd rodzi się obawa: co nowego może wprowadzić do publicznej debaty na temat czasów średniowiecza nowy podręcznik czy raczej przewodnik po średniowiecznym świecie? Jest oczywiście jeszcze bardzo wiele niespenetrowanych naukowo obszarów wieków średnich, ale czy rzeczywiście nowy przewodnik nie jest po prostu powielaniem utartych prawd i syntez, opisanych w już istniejących opracowaniach?

Oto Wydawnictwo WAM udostępniło w ostatnim czasie nową książkę pt.: *Przewodnik po filozofii średniowiecznej. Od św. Augustyna do Joachima z Fiore*. Zacznijmy od naukowej deklaracji autorów. Otóż jak czytamy w nocie na tylnej okładce: „*Przewodnik po filozofii* to pierwsza w Polsce seria książkowa, której celem jest zdanie sprawy z aktualnego stanu badań naukowych w zakresie wszystkich podstawowych dyscyplin filozoficznych oraz poszczególnych okresów historii filozofii”. I nieco niżej: „*Przewodnik po filozofii średniowiecznej. Od św. Augustyna do Joachima z Fiore* poświęcony jest myśli starożytności chrześcijańskiej i średniowiecza. [...] Grono wybitnych polskich znawców tej epoki przygotowało teksty, które relacjonując najnowsze

trendy w światowej mediewistyce, przedstawiają omawianą problematykę w sposób jasny i przystępny nawet dla tych, którzy rozpoczynają studium tych zagadnień”. Jak zatem czytamy w tej autorecenzji, nowość ujęcia zjawisk w średniowiecznej filozofii stanowi argument za tym, by nowy przewodnik po filozofii średniowiecza znalazł się na półce współczesnych czytelników, będąc jednocześnie pozycją wyróżniającą się spośród już zastanych.

Przyjrzyjmy się – pokrótce – autorom poszczególnych szkiców, których krótkie notki biograficzne znajdują się na samym końcu książki. Całość zespołu autorskiego tworzy dwanaście osób. Redakcją dzieła zajęła się prof. dr hab. Agnieszka Kijewska, kierownik Katedry Historii Filozofii Starożytnej i Średniowiecznej na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II. Prof. Kijewska jest w omawianym *Przewodniku* autorką *Wprowadzenia*, trzech artykułów i współautorką jednego. Ks. dr hab. Stanisław Bafia, pracujący na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie oraz Papieskim Uniwersytecie Jana Pawła II w Krakowie, jest współautorem jednego artykułu. Po jednym artykule napisali: dr Magdalena Czubak-Scholle, adiunkt w Instytucie Filozofii Uniwersytetu Warszawskiego, dr Tadeusz Grzesik, pracuje na Wydziale Filozofii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, ks. dr hab. Jan Grzeszczak, związany z Zakładem Filozofii Chrześcijańskiej Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, dr hab. Joanna Judycka, kierująca Zakładem Historii Filozofii Średniowiecznej na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego, dr hab. Marcin Karas, pracujący w Zakładzie Ontologii Instytutu Filozofii Uniwersytetu Jagiellońskiego, dr hab. Małgorzata Kowalewska, adiunkt w Zakładzie Historii Filozofii Starożytnej i Średniowiecznej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Dr Roman Majeran, adiunkt Katedry Historii Filozofii Starożytnej i Średniowiecznej na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II przygotował 3 artykuły. Dr hab. Katarzyna Pachniak, kierownik Katedry Arabistyki i Islamistyki Wydziału Orientalistycznego Uniwersytetu Warszawskiego, i dr Anna Palusińska, adiunkt w Katedrze Historii Filozofii Starożytnej i Średniowiecznej na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II napisały po jednym artykule. Jeden artykuł przygotował też

ks. prof. dr hab. Edward Iwo Zieliński, zmarły w 2010 roku. Kierował on Katedrą Wiedzy o Kulturze Średniowiecznej na Wydziale Filozofii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II – i jemu to omawiana książka jest dedykowana.

Na *Przewodnik* składa się 16 rozdziałów i wprowadzenie. Jak deklaruje Agnieszka Kijewska: „Każdy z autorów w zasadniczy sposób decydował o kształcie, zawartości i stylu swojego tekstu. Mam nadzieję, że ta różnorodność będzie stanowiła o bogactwie książki, która dzięki temu znajdzie wielu czytelników” (s. 16). Przyjrzyjmy się zatem formalnej stronie poszczególnych szkiców. Od razu widać, że artykuły prezentują różne metody stosowania przypisów. Na przykład artykuł o św. Augustynie (s. 17-41) ma 62 przypisy, natomiast w rozdziale dotyczącym św. Bernarda z Clairvaux i początków mistyki cysterskiej umieszczono zaledwie 1 przypis (s. 299-322), podobnie w części poświęconej ruchowi translatorskiemu we wczesnym średniowieczu (s. 185-207) oraz Joachimowi z Fiore i filozofii dziejów (s. 341-358) po 2 przypisy (choć objętościowo artykuły są do siebie zbliżone). Pozostałe artykuły miały już więcej zaznaczonych odniesień. Różny jest także charakter przypisów. Dominują prace oparte na źródłach, choć są i takie, w których autorzy używali wyłącznie przypisów opisowych, wyjaśniających różne pojęcia. Odniesień do współczesnej literatury w samych rozdziałach (poza *Wprowadzeniem* – 19 odniesień) nie ma prawie wcale (najwięcej 4 – w rozdziale poświęconym problemowi uniwersaliów we wczesnym średniowieczu – s. 239-256). Bardzo często znajdujemy w przypisie zapis „tamże” (w rozdziale *Wiara poszukująca zrozumienia: św. Anzelm z Aosty* na 31 przypisów, 24 to „tamże”). Jak widać autorzy wybrali różny styl w formalnym opracowaniu swoich zagadnień. Warto dodać tu również uwagę, że chyba do końca nie zdecydowano się, do kogo ma być skierowana ta książka. Z jednej strony jest tu wiele prac opartych na źródłach, często znajdujemy syntetyczne ujęcie różnych kwestii, łacińskie cytaty i sentencje, a z drugiej strony mamy dodane wyjaśnienia takich pojęć jak: panteizm, ojcowie Kościoła, emanacja, *lectio divina* czy neoplatonizm, o których nieznajomość trudno podejrzewać absolwentów filozofii. Ciekawą zaś

rzeczą i bardzo pomocną są hasła umieszczone na marginesach stron, które sygnalizują konkretne zagadnienie, w danym miejscu omawiane.

Na końcu każdego artykułu podana jest bibliografia przedmiotu. Zostały tam wyszczególnione teksty źródłowe, także te, które są dostępne w tłumaczeniach na język polski (niewątpliwie duży plus *Przewodnika*) i opracowania – starsze (rok wydania 1895, 1909, 1912, 1924, 1925) i najnowsze (rok wydania 2011 – kilka pozycji). Sporo w bibliografii można znaleźć nowych wydań książek anglojęzycznych, co zdecydowanie działa na korzyść całego opracowania. Jest także kilka dzieł w języku francuskim i niemieckim.

Bardzo przydatny w poruszaniu się po omawianej książce jest dołączony *Słownik autorów średniowiecznych* (s. 359-380), w których znajdujemy 50 biogramów oraz jedno hasło ogólne, oraz indeks osób (s. 381-388) i indeks rzeczowy (s. 389-404). *Przewodnik* zamykają wspomniane już wcześniej informacje o autorach poszczególnych rozdziałów (s. 405-408).

Jeśli chodzi o koncepcję samych artykułów, to w zdecydowanej mierze przeważają szkice tematyczne, starające się ująć zjawiska średniowiecznej filozofii nieco szerzej. Chronologicznie treść *Przewodnika* obejmuje czas od św. Augustyna (354-430 r.) do Joachima z Fiore (ok. 1135-1202 r.). Rozpoczęcie prezentacji filozofii średniowiecznej od biskupa z Hippony zostało uzasadnione jego wielkim wpływem na myśl średniowieczną, mimo że on sam zaliczany jest do okresu starożytności. Drugi z wymienionych filozofów, zamyka wiek XII. Stajemy zatem u bram złotego wieku scholastyki. To wyraźny sygnał, że *Przewodnik*, stanowi część większej całości, deklaruje to zresztą bardzo wyraźnie Kijewska, mówiąc, że *Przewodnik*: „jest pierwszą częścią cyklu poświęconego dziejom myśli średniowiecznej” (s. 9).

W swojej treści artykuły są różnorodne. Szkice Agnieszki Kijewskiej (św. Augustyn i Boecjusz, Alkuin, Eriugena i szkoła w Chartres – rozdział pisany z Bafią), przeradzają się niekiedy bardziej w relację treści tekstów tych myślicieli, niż analizę ich filozofii. Z drugiej strony widać, że autorka skrzętnie dokumentuje swoje wywody, odnosząc czytelnika do konkretnych cytatów i tekstów. Wydaje się, że tekst

o Eriugenie jest najbardziej syntetyczny i dogłębny. Ciekawie napisane jest również *Wprowadzenie* – tekst, w którym autorka trafnie i szeroko zarysowuje zagadnienie związane z pojęciem *translatio* w średniowieczu.

Marcin Karas opisuje zjawisko kultury monastycznej oraz prezentuje nurt encyklopedyczny. Sporo w tym tekście informacji historycznych: ludzie, miejsca, daty, dzieła. Autor unika raczej wchodzenia w szczegóły, nie przytacza wielu dzieł, a tym bardziej ich nie cytuje, pozostając na poziomie ogólnych informacji. Postaci ważne dla omawianego zagadnienia są przeważnie jedynie zasygnalizowane, czasem nie jest wspomniane nawet, co konkretnie dali światu w swojej filozoficznej czy teologicznej myśli. Tekst Karasa jest natomiast w swojej treści wewnątrznie proporcjonalny, żaden z myślicieli nie jest szczególnie wyróżniony, a autor konsekwentnie prowadzi dyskurs w swoim stylu.

Anna Palusińska przybliży czytelnikowi filozofię bizantyjską. Autorka na początku swojego szkicu omawia zagadnienie ikonoklazmu, które prezentuje bardzo jasno i syntetycznie. Dalszą część swojego rozdziału poświęca kilku wybranym myślicielom: Focjuszowi, Symeonowi Nowemu Teologowi, Michałowi Psellosowi, Komnenom i Michałowi z Methone. Na końcu pojawia się jeszcze krótki zarys filozofii bizantyjskiej do upadku Konstantynopola. Te wszystkie fragmenty również są dobrze opracowane (bez wielu szczegółów, co zgodne jest z charakterem *Przewodnika*); przy czym podrozdział o Focjuszu chyba bardziej jest o jego dziełach, niż o samej myśli tego filozofa.

Tadeusz Grzesik starał się przybliżyć proces racjonalizacji wiary w odniesieniu do sporu dialektyków z antydialektykami. Autor najpierw ukazał historyczny kontekst zagadnienia, odwołując się do Klemensa Aleksandryjskiego, Tertuliana i innych, by przejść do rozrysowania samego problemu wspomnianego „sporu” na arenie średniowiecza. Można powiedzieć, że temat został dość szczegółowo opracowany (jak na podręcznik). Najwięcej miejsca Grzesik poświęca sporowi Berengara z Tours z Lanfrankiem z Pawii, dotyczącemu kontrowersji eucharystycznej, który to spór stanowi ilustrację omawiane-

go tematu (relacja *fides – ratio*). Paragraf bardzo ciekawy i istotny, ale chyba za bardzo zdominował objętościowo cały rozdział – może warto było szkicowi Grzesika nadać po prostu inny tytuł, koncentrując się na kwestii filozoficzno-teologicznego ujęcia transsubstancjacji.

Wiara poszukująca zrozumienia: św. Anzelm z Aosty – to tekst autorstwa ks. prof. Edwarda Iwo Zielińskiego, tekst wydany już pośmiertnie. Ksiądz Profesor na kartach swojego artykułu głównie analizuje teksty św. Anzelma, co czyni z jego szkicu właściwie komentarz do dzieła „ojca scholastyki” (prawie 80% tekstu stanowią cytaty ze źródeł).

W artykule Katarzyny Pachniak czytelnik poznaje wątek związany z pojawieniem się filozofii muzułmańskiej w średniowieczu. Autorka z racji na obszerność materiału, świadomie zawęży omawianą problematykę do *falsafy* – perypatetyckiego nurtu filozofii muzułmańskiej. Ten nurt bowiem miał największy wpływ na rozwój filozofii Starego Kontynentu. Autorka krótko stara się zasygnalizować zjawisko filozofii muzułmańskiej w nieco szerszej perspektywie, po czym przechodzi do konkretnych źródeł. Można zatem znaleźć w tym szkicu informacje o źródłach *falsafy*, rozwoju *kalamu*, problemie transmisji dzieł filozofów starożytnych *via* muzułmański ruch tłumaczeniowy, a także prezentację wybranych filozofów (Al-Kindi, Al-Farabi, Ibn Sina, Al-Ghazali oraz środowisko Andaluzji – Ibn Badżdża, Ibn Ruszd i inni). Na końcu można prześledzić wątek arabskojęzycznej filozofii żydowskiej oraz filozofii Majmonidesa. Cały ten rozdział to minipodręcznik wprowadzający do filozofii muzułmańskiej.

Kolejny artykuł, autorstwa Joanny Judyckiej, rozwija jeden z wątków poprzedniego szkicu. Judycka omawia tutaj ruch translatorski. Oprócz tłumaczeń związanych z filozofią muzułmańską, autorka prezentuje również inne inicjatywy tłumaczeniowe na język łaciński. W tym rozdziale można znaleźć szczegółowy opis arystotelesowskich przekładów Boecjusza, tłumaczeń z języka arabskiego (Adelard z Bath, Herman z Karyntii, Robert z Ketton, Jan z Sewilli, Gerard z Kremony i inni) oraz translacji z języka greckiego (Jakub z Wenecji, Burgundiusz z Pisy, Henryk Arystyp i inni).

Rozdział ks. Stanisława Bafii i Agnieszki Kijewskiej, dotyczący szkoły w Chartres, koncentruje się na omówieniu przedstawicieli tego nurtu intelektualnego. Autorzy, odwołując się do rozmaitych dzieł, ukazują wpływ na kształtowanie się tej szkoły następujących postaci: Bernarda z Chartres, Teodoryka z Chartres, Klarenbalda z Arras, Wilhelma z Conches, Bernarda Silvestrisa, Gilberta z Poitres i jego szkoły, Jana z Salisbury oraz Alana z Lille i Mikołaja z Amiens. Znajdujemy tu rzetelną narrację, odwołującą się do tekstów źródłowych, ale już bez cytowania całych *passusów*.

Roman Majeran jest autorem trzech artykułów, dotyczących uniwersaliów we wczesnym średniowieczu, filozofii Piotra Abelarda i szkole w opactwie św. Wiktora. Majeran w pierwszym rozdziale w głównej mierze prezentuje poglądy uczestników debaty na temat powszechników (Jan Roscelin z Compiègne, Wilhelm z Champeaux, Piotr Abelard, Gilbert z Poitiers i Jan z Salisbury). Pewne postaci czytelnik napotkał już we wcześniejszym artykule. Majerana zabieg zbyt jednoznacznie jednak nie dziwi, zważywszy na poruszanie przez niego innego zagadnienia, niż to podejmowali wcześniejsi autorzy. Trochę mniej zrozumiałe jest jednak to, czemu Majeran Piotrowi Abelardowi poświęca w pierwszym artykule aż pięć stron (z siedemnastu), skoro w kolejnym artykule znowu wraca do postaci Abelarda, poświęcając mu cały rozdział.

Małgorzata Kowalewska omawia postać św. Hildegardy z Bingen, a właściwie szuka w przekazie świętej pierwiastków filozoficznych, odbicia myślenia, wpływów i mentalności epoki, w której Hildegarda żyła. Osobiście dostrzegam w tym największy twórczy trud autorki. Jest to swoista próba rekonstrukcji poglądów innych myślicieli w pracach św. Hildegardy. Miejscami jednak ten zabieg wydaje się nie do końca zasadny. Mam wrażenie, że autorka zbyt mocno przedstawia świętą z Bingen jako przedstawicielkę filozofii czy teologii, a gubi, że była przede wszystkim mistyczką, z czego jest głównie znana i co jest wielkim darem Hildegardy dla nas.

Kolejną postacią, do której prowadzi czytelnika *Przewodnik*, jest postać św. Bernarda i początki mistyki cysterskiej. Magdalena Czu-

bak-Scholle prezentuje w swoim artykule wykład doktryny św. Bernarda z Clairvaux, koncentrując się na takich zagadnieniach, jak: miłość, koncepcja natury ludzkiej, grzech pierworodny, nawrócenie, droga do grzechu, pycha. Artykuł jest zwarty, kompaktowy, ciekawie przedstawiono zwłaszcza dwanaście stopni pychy.

Przewodnik zamyka artykuł ks. Jana Grzeszczaka na temat Joachima z Fiore. Szkic jest napisany ładnym językiem, a warstwa historyczna i analiza myśli Joachima, dobrze się ze sobą komponują.

Podsumowując, można powiedzieć, że faktycznie *Przewodnik*, jak sama nazwa wskazuje, rzadko wchodzi w zawiałości i meandry filozoficznych sporów. Czytelnik otrzymuje raczej serię szkiców badawczych, bardziej lub mniej złożonych zestawień myśli poszczególnych autorów. Książka ta w moim osądzie ma charakter zdecydowanie wprowadzący. Autorzy różnie rozkładają akcenty, od prac ściśle źródłowych, poprzez artykuły historyczno-analityczne, po eseje z zakresu historii filozofii czy teologii duchowości. Na pewno stworzenie jednego *Przewodnika* przez dwunastu „przewodników” nie sprzyja jego spójności metodologicznej i treściowej.

Piotr Kaczmarek

Przewodnik po metafizyce, red. S. T. Kołodziejczyk, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, ss. 636.

„Jest taka wiedza, która rozważa byt oraz to, co przysługuje mu w sposób konieczny” – to jedno z najbardziej znanych zdań Arystotelesa. Określił on w ten sposób wiedzę, którą później nazwano filozofią pierwszą lub metafizyką. Stagiryta prawdopodobnie nie zdawał sobie sprawy, że swoją definicją otwiera jeden z największych sporów w dziejach filozofii – spór o to, co jest samym bytem i „pierwszym” składnikiem rzeczywistości. Odpowiedzi padały tu najróżniejsze, ale wspólnie twierdzi się, że właściwie takich zagadnień nie ma, że są one bezsensowne i bałamutne, bo wszystko, co dla człowieka ważne rozstrzygają nauki szczegółowe (żyjemy w czasach postmetafizycz-